

УДК 32

Богдан Чума

ДИНАМІКА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ СУЧАСНОЇ ІСПАНІЇ ТА ЇЇ ВІДОБРАЖЕННЯ В ІСПАНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

У статті аналізується характер та стан національної ідентичності сучасної Іспанії. Робиться висновок, що сьогодні національна ідентичність Іспанії залишається невизначеною. В її основі, як і століття тому, лежать два взаємовиключних проекти, а суперечки довкола національної ідентифікації можуть бути повчальними для інших держав, які проходять шлях від авторитарного режиму до демократії.

Ключові слова: ідентичність, Іспанія, авторитарний режим, демократія.

Chuma B. Dynamics of national identity of the modern Spain and its representation in the Spanish historiography.

The article is devoted to modern Spain national identification character and state. It is stated that nowadays national identification of Spain is left uncovered/ In its basis has two projects that exclude each other similar to the situation, which occurred a century ago. Besides, the discussions based on national identification are believed to be helpful for other countries that transform broom authoritarian regime to democracy.

Key words: identification, Spain, authoritarian regime, democracy.

Чума Б. Динамика национальной идентичности современной Испании и ее отображение в испанской историографии.

В статье анализируется характер и состояние национальной идентичности современной Испании. Делается вывод, что сегодня национальная идентичность Испании остается неопределенной. В ее основании, как и столетие назад, лежат два взаимоисключающих проекта, а дискуссии вокруг национальной идентификации могут быть поучительными для других государств, которые проходят путь от авторитарного режима к демократии.

Ключевые слова: *идентифікація, Іспанія, авторитарний режим, демократія.*

Коли в 1998 р. виповнилося сто років після поразки Іспанії у війні зі США іспанське суспільство не проявило жодної печалі чи гніву з цього приводу. Століття перед тим дана подія викликала у свідомості іспанців враження національної “катастрофи”, але 100-а річниця не принесла негативу. Така, на перший погляд, парадоксальна реакція стала можливою завдяки свідомому розриву іспанського суспільства з незручним минулим. Замість “катастрофи” з’явилося нове означення – “кінець століття песимізму”^{1*}, яке жодним чином не зачіпало “національної гордості”. Водночас, численні ініціативи щодо відзначення річниці були покликані представити дану епоху широкому загалові, замінивши уявлення про цей критичний “*Fin de Siècle*” такою-собі безтурботною картинкою іспанської “*Belle Époque*”^{2**}. Таким чином, сам факт поразки, внаслідок якої Іспанія втратила останні заморські колонії (Куба, Пуерто-Рико, Філіппіни), а її чотирьохсотлітня імперія перестала існувати, було усунуто з історичної пам’яті.

Тоді, на початку ХХ ст., програна війна викликала жваву дискусію щодо причин поразки та можливих напрямних розвитку. Виховані в душі позитивізму і, відповідно, переповнені вірою в прогрес, іспанські інтелектуали заговорили про абсолютну відсталість своєї країни у порівнянні з великими державами Заходу. У пошуках шляхів порятунку національної гідності вони розділилася між “іспаноцентристами”, які закликали повернутися до “чистих” національних цінностей, та “європеїзаторами” – прихильниками ліберально-демократичного, “європейського” устрою. У політичному середовищі, яке, у сво-

---

^{1*} Під такою назвою у тому ж 1998 р. з’явилася одна з праць, присвячена 100-ій річниці іспано-американської війни та подій пов’язаних із нею [1].

^{2**} Типовим прикладом ідилічного духу “*Belle Époque*” стала, наприклад, виставка “Відродження і реформа: Іспанія початку ХХ століття”, відкрита у січні 2002 р. в Мадриді як частина великого проєкту, покликаного представити історію Іспанії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. [2, 28-01-2002].

ій більшості, визнало необхідність докорінної реформи, цей поділ сприяв виокремленню двох основних проєктів політичного майбутнього: диктатури і демократії.

Першими спробували свої сили прибічники диктатури. У 1923–1931 рр., після безкровного військового перевороту, при владі перебували військові, які призупинили дію основних ліберальних прав і свобод, та розпустили парламент. У той час, головним чином завдяки сприятливій економічній кон’юктурі, вдалося досягнути відчутних зрушень у соціально-економічній модернізації країни, але світова криза 1929 р. змінила співвідношення сил. На муніципальних виборах 1931 р. більшість голосів здобула демократично-соціалістична коаліція. Після масових вуличних маніфестацій, що супроводжувалися розгубленістю центральної влади, Іспанія була проголошена республікою, а при владі утвердилися прихильники “європеїзації”. Їх програми сходилися на необхідності перетворення країни у світську й ліберальну державу, прийняття демократичної конституції, обмеження впливу католицької церкви, проведення військової, земельної, освітньої реформ та ін. Але запровадження таких змін викликало ще більшу поляризацію іспанського суспільства і спричинило його розподіл на два протилежні табори. Таким чином, “традиційна” і “модерна” Іспанії утвердилися як непримиренні вороги, а суперечки між ними привели до громадянської війни (1936–1939 рр.) і перемоги “традиціоналістського” проєкту в межах диктатури Франсиско Франко (1939–1975 рр.).

Творці диктатури відмовилися від ліберальних цінностей, а в основу “нової держави” поклали доктрину націонал-католицизму і необхідність вироблення власного, “осібного шляху” розвитку. Ця теорія мала показати відмінність Іспанії від інших західноєвропейських країн і утверджувала виключну іспаноцентричну ідентичність. Яскравим прикладом тієї ідентичності стало гасло “Іспанія є іншою”, що масово тиражувалося в туристичній індустрії 1960-х рр. [3, 723–733].

На протигагу франкістам, у середовищі іспанської республіканської еміграції та серед молодих опозиціонерів всередині країни, поширювалася протилежна модель ідентичності, без-

посередньо пов'язана з “західними” цивілізаційними цінностями і “європейським громадянством”^{3*}.

Одним із найяскравіших проявів докорінного поділу іспанської еліти став відмінний погляд на історію та акцентування важливості різних історичних подій. Прихильники диктатури наголошували на імперській традиції, започаткованій наприкінці XV – початку XVI ст. за правління “Католицьких королів”, і цивілізаційній місії Іспанії, обґрунтовуючи, таким чином, “імперські” прагнення франкістського режиму [5]. “Європеїзатори”, своєю чергою, звертали головну увагу на виникнення та поширення “прогресивних” рухів, розвиток лібералізму і демократії. Але такий погляд на історію у середовищі прихильників європейської моделі розвитку приводив, як правило, до негативних висновків. Адже період найвищого піднесення “прогресивних ідей” – Друга республіка (1931–1936 рр.), завершився поразкою, пояснення якої наповнило песимізмом усю попередню національну історію. Для “прогресистів” іспанська історія виявилася “аномалією”, в якій “нормальний”, європейський розвиток країни зазнав невдачі [6].

Це тлумачення використовувалося не тільки як модель інтелектуальної критики франкістського режиму, але й перетворилося у домінуючий принцип історичних досліджень. Опісля того як упродовж 1960-х рр. відбулося послаблення ідеологічного тиску і контролю над університетами, нове покоління істориків, сформованих, як правило, під впливом марксистських ідей, взялося за докладне обґрунтування тези про “поразку” Іспанії на шляху європейської модернізації. У цьому випадку, погляд опозиційно налаштованих науковців звертався, головним чином, на соціально-економічні невдачі XIX ст. Так, наприклад, дослідник економічної історії Хорді Надаль доводив, що це століття було всього лиш низкою ініціатив, що викликали незначні структурні зміни в суспільстві та закінчилися провалом [7].

На середину 1970-х рр. песимістичне тлумачення історії стало парадигматичним. Але після смерті Ф. Франко у 1975 р.

---

³ * Це словосполучення запроваджене німецьким мислителем Юргеном Габермасом, як спроба поєднати національну і наднаціональну ідентичності [4].

та стрімкої демократизації, яка увінчалася прийняттям конституції 1978 р., ситуація змінилася. На зміну історичному песимізму 1960 – першої половини 1970-х рр. прийшли нові сподівання. Поруч із внутрішньою демократизацією, Іспанія швидко інтегрувалася до Західного світу. Влітку 1977 р. іспанський уряд офіційно заявив про бажання приєднатися до євроатлантичних структур, у 1982 р. було підписано угоду про вступ до Організації північноатлантичного договору (НАТО), а в 1986 р. Іспанія стала повноцінним членом організації Європейського економічного співробітництва (ЄЕС).

У середовищі іспанської інтелектуальної еліти оживилися дискусії щодо європейської інтеграції, які, у своїй більшості, зводилися до думки, що приєднання Іспанії до європейської спільноти означатиме нормалізацію зовнішніх відносин, повернення в сім'ю європейських народів, економічну модернізацію та ін.^{4*} Водночас, європейська інтеграція проявилася у покращенні стандартів життя іспанців, які наближалися до показників розвинутих держав Європи. У 1980 р. за доходом на душу населення Іспанія зрівнялася з Італією, а через десять років наблизилася до показників Великої Британії [9, 1345]. Образ традиційної католицької країни, що пропагувався й утверджувався у період франкістської диктатури, замінила “нова” Іспанія, яка за соціально-економічними і політичними показниками стала невід'ємною частиною європейської спільноти.

Перехід від диктатури до демократії та успішна трансформація іспанського суспільства змінили ставлення до національної історії: замість обґрунтування “провалу” історіографія переорієнтувалася на пояснення “успіху” Іспанії [10; 11]. Це стало можливим виключно завдяки новому баченню історії, у першу чергу, її соціально-економічної складової, а не відкриттю нових історичних фактів. Так, Хосе Ігнасіо Хіменес Бланко, вивчаючи аграрні відносини в Іспанії першої третини ХХ ст., довів, що рентабельність іспанського сільського господарства того часу по-

---

^{4*} Добрим прикладом такої дискусії є стаття одного з найкращих іспанських мислителів сучасності Хуліана Маріаса “Іспанія в європейському історико-культурному вимірі”, вперше опублікована у 1984 р. [8].

двоїлася і випередила італійські показники [12]. До подібних висновків в історії промислового виробництва прийшли Альберт Карерас [13] і Леандро Прадос де ля Ескосура [14], які переконували, що впродовж 1830–1930 рр. відбулася справжня “економічна модернізація”, темпи якої хоча й були повільними, але постійно зростаючими. Та, напевне, найпоказовішим прикладом зміни історичного образу Іспанії стали метаморфози у працях іспанського спеціаліста з економічної історії Габріеля Тортельї. Якщо в 1972 р., у дослідженні “Витоки капіталізму в Іспанії” [15], він твердив про застій і недорозвиненість, то в 1994 р., у книзі “Розвиток сучасної Іспанії” [16], зосередив свою увагу на поміркованому і безперервному економічному зростанні.

Очевидно, таке бажання переглянути традиційний образ країни зумовлювалося докорінними змінами в її становищі у постфранкістський період. Іспанія стала незаперечною частиною Європи, “нормальною” європейською державою, відповідно, й історія цієї країни стала “нормальною” європейською історією, в якій не тільки поступальними темпами розвивалася економіка, але й соціальна структура особливо не відрізнялася від загальноєвропейських показників^{5*}. Відносно динамічна економіка, достатньо розвинений ринок, добре структуроване суспільство і процвітаюча культура – такі характеристики перших десятиліть ХХ ст. прийшли на зміну “катастрофі” 1898 р. і лягли в основу нового, позитивного історичного образу “модерної” та “європеїзованої” Іспанії. Відтак, “нова”, приваблива й оптимістична історія стала масовою і, відповідно, мала виконати одну з найважливіших функцій – утвердження “нової” іспанської національної ідентичності^{6**}.

---

⁵ * “Нормальна” соціальна структура і, особливо, розвиток середнього класу в Іспанії ХІХ – першої третини ХХ ст. представлені у дослідженнях Франсиско Коміна й Пабло Мартіна Асенї [17], Франсиско Вільякорти [18] та ін.

⁶ ** Незаперечним прикладом “масовості” оптимістичної історії є робота Фернандо Гарсії де Кортасара і Хосе Мануеля Гонсалеса Весги “Коротка історія Іспанії” [19]. Оpubлікована в 1994 р. у форматі кишенькової книжки, обсягом у 650 сторінок, вона перетворилася у справжній “bestseller”, так, що до 2001 р. було продано 200 тис. примірників цієї праці. Великим успіхом сьогодні користується також

Але цього не відбулося. Незважаючи на історіографічні зміни, сьогодні не можна стверджувати про домінування у державі Іспанії іспанської національної ідентичності. Свідченням цього є хоча б “Повідомлення про стан культури у світі”, опубліковане ЮНЕСКО в 2000 р. Це опитування стосувалося власне ідентичностей і проводилося у двадцяти чотирьох розвинених країнах світу. За його результатами Іспанія посіла 23-є місце “за рівнем націоналізму”, випередивши лише Італію, а причиною цього стало те, що населення країни найменше ідентифікує себе з державою/нацією і, водночас, найбільше прив’язане до локальних ідентичностей^{7*}.

Причини такої невідповідності між історіографічно окресленою ідентичністю й суспільною реальністю криються не тільки у бракові часу на утвердження оптимістичної історичної школи. Сучасна Іспанія зіткнулася з черговою “аномалією” суспільного розвитку, що, як і поділ на “іспаноцентристів” та “європеїзаторів”, розвинулася наприкінці ХІХ – у перших десятиліттях ХХ ст., а сьогодні суттєво вирізняє її з-поміж інших європейських країн. Йдеться про існування впливових регіоналістських чи, навіть, сепаратистських рухів і глибоку децентралізацію іспанської держави, поділену на сімнадцять самоврядних спільнот, серед яких виділяються такі “історичні національності”, як баскська, каталонська і галісійська.

Від часу свого зародження, регіоналізм, як правило, вписувався в ідеологічні межі прихильників європеїзації Іспанії. Ліберально-демократичні права і свободи відносно легко поєднувалися з прагненням до національної самоідентифікації

книга Хуана Пабло Фусі та Хорді Палафокса “Іспанія в 1808–1996 рр.: виклик сучасності”, у вступі до якої автори наголошують, що вихідною точкою для них є “нормальність іспанського розвитку” [20, 11].

^{7*} У цьому опитуванні респондентам пропонувалося висловити свою думку, зокрема, щодо наступних фраз: “Хочу бути громадянином моєї країни” і “Моя країна є найкращою”. У першому випадку середній показник ствердних відповідей у всіх країнах становив 47%, у той час як громадяни Іспанії погодилися з таким твердженням тільки у 25%; у другому, відповідно, відсоткове співвідношення становило 18% і 6%. Цікаво, що абсолютним переможцем цього опитування виявилася Японія, де із запропонованими варіантами погодилося, відповідно, 72% і 52% громадян [2, 22-11-2001].

малих народів, особливо після утвердження в другій половині ХХ ст. культурного й політичного плюралізму. Тому регіоналістські рухи до початку 1970-х рр. перебували на задньому плані боротьби за національну ідентичність. Але у час переходу від диктатури до демократії шляхи іспанських “європеїзаторів” і регіоналістських “незалежників” розійшлися. Як наслідок, децентралізація системи влади та надання широких самоврядних повноважень регіональним урядам виявилися головною умовою збереження згоди між колишніми союзниками по антифранкістській опозиції. Проте розподіл владних повноважень між Мадридом і автономіями дозволив не лише гармоніювати національні суперечності в країні, але й відчутно послабив уявлення про Іспанію як “унітарну націю”.

Слабкість загальноіспанського націоналізму чи, іншими словами, його відсторонення периферійними націоналізмами, які погоджувалися визнати іспанську державу, але не допускали й думки про існування іспанської нації, призвела до гострої політичної суперечки довкола національного питання, яка поглибилася в середині 1990-х рр.

У 1996 р. в Іспанії, вперше після встановлення демократичного режиму, перемогу на парламентських виборах здобула “права” Народна партія, яка створила відповідний уряд на чолі з Хосе Марією Аснаром (1996–2004 рр.). Посиливши боротьбу проти екстремістських сепаратистських угруповань (у першу чергу, проти баскських радикалів), “праві” також спробували утвердити новий проект загальноіспанського націоналізму. В ідейному вимірі він покликався на принципи “конституційного патріотизму” Ю. Габермаса^{8*}, а його практичні ідеали були представлені, зокрема, у промові Х.М. Аснара в Більбао 8 лю-

---

⁸ * Ідеологічна концепція “конституційного патріотизму” пропонувалася як можлива парадигма розвитку німецької нації після закінчення Другої світової війни. Його метою було долучення до традиційної національної ідентичності демократичних цінностей і, відповідно, усунення радикальних проявів націоналізму. Не заперечуючи етнокультурної ідентичності, Ю. Габермас запропонував вищу форму суспільного об’єднання: “націю громадян, як головний чинник політичного суверенітету”, в якій повинні поєднатися “єдина політична культура” з “множинністю субкультур і форм життя” [21].

того 2000 р. Виступаючи у найбільшому місті Країни басків, голова уряду заявив, що підвалинами “оновленої” й “відкритої” національної ідентичності сучасної Іспанії є політичний і територіальний плюралізм, модерна демократія та конституція, які створюють ґрунт для існування “плюралістичної іспанської нації”, як “відкритої”, готової до співпраці спільноти [3, 845].

Але перенесення німецького досвіду “конституційного патріотизму” на реалії сучасної Іспанії виявилось малоефективним. Пропонуючи цю концепцію для повоєнної Німеччини, Ю. Габермас не мав на меті вирішення проблеми периферійних націоналізмів. Його завданням було віднайти нову німецьку ідентичність, яка б, з одного боку, заповнила вакуум ідентичності, зумовлений політикою денацифікації, а, з іншого, запропонувала німцям нову, непричетну до націонал-соціалізму, модель національної єдності [21, 5]. Тому в іспанському варіанті “конституційний патріотизм”, що став одним із ключових пропагандистських гасел Народної партії, перетворився у передумову до формування “нової політичної нації”, в основу якої було покладено не лише визнання демократичних цінностей, а й, щонайменше, іспанської культурної єдності. За таких обставин утвердження “нової” іспанської ідентичності не могло обійтися без відчуття історичної спільності населення країни, а, отже, й без допомоги історичної науки.

Для обґрунтування цієї спільності мобілізувалися головні історичні інституції країни. Як наслідок, у 1997 р. під патронатом Королівської академії історії з’явилася колективна праця “Роздуми про буття Іспанії”, яка, у формі окремих досліджень, представила спільноту під назвою “Іспанія” у період Середніх віків і Нового часу [22]. У 2000 р., з ініціативи тієї ж інституції, з’явилася збірка історичних есеїв під назвою “Іспанія як нація”, в основу якої лягло прагнення довести “безсумнівність” іспанського національного існування у минулому та сучасності [23]. Наступного року друком з’явилися ще дві об’ємні праці, які стосувалися соціальної історії Іспанії ХІХ–ХХ ст. Перша з них, – це спільна робота Хосе Марії Ховер Самори, Гуадалупе Гомес-Феррер і Хуана Пабло Фусі “Іспанія: суспільство, політика і цивілізація (ХІХ–ХХ століття)” [3]. Автори цього дослід-

дження подали, як цілість, усі сторони суспільного життя Іспанії від часу першої маніфестації модерної іспанської нації в період “Війни за незалежність” (1808–1814 рр.) до кінця ХХ ст. Друге видання – це індивідуальне дослідження Хосе Альвареса Хунко “Стражденна мати: ідея Іспанії в ХІХ ст.” [24]. У цій монографії автор докладно відобразив процес становлення іспанської національної ідентичності, – попри означені в назві хронологічні рамки, Х. Альварес Хунко вдавняв до розлогого вступу, в якому розглянув відповідні події у ХVІ–ХVІІІ ст., – відтворив уявлення про Іспанію серед представників домінуючих ідеологічних груп ХІХ ст. і проаналізував недоліки суспільної модернізації країни.

Вагомість згаданих авторів, обсяг і популярність їх досліджень, дають підстави стверджувати, що сьогодні в Іспанії існує досить впливова іспаноцентристська історіографічна школа, представники якої відстоюють історичність іспанської нації та, відповідно, її право на титульність. Звичайно, ці історики не заперечують самотнього розвитку альтернативних іспанському, регіональних націоналізмів, але факт їх існування, як правило, пояснюють недостатністю “структурної інтеграції” між окремими регіонами чи “кризою проникнення” держави у суспільні відносини [24, 533–565].

Але самого посилення на межі ХХ–ХХІ ст. іспаноцентристської історіографії було замало для утвердження іспанської національної ідентичності, опертої на “конституційний патріотизм” та історичну спільність. Проблема виявилася набагато складнішою і стосувалася не стільки історіографії, – іспаноцентристські тенденції були присутні й раніше, – як викладання історії в середній школі. Тож саме це питання опинилося в центрі політичних дискусій.

Щоб досягнути поставленої мети, уряд Х. М. Аснара спробував уніфікувати шкільний курс з історії. 10 жовтня 1996 р. під час засідання у Королівській академії історії міністр освіти Есперанса Агірре виголосила промову, в якій заявила про необхідність проведення загальної реформи шкільної освіти і, у першу чергу, викладання історії. Метою цього заходу мало стати подолання небезпеки “політичної маніпуляції історією”, а

головний закид стосувався відсутності єдиної програми з цього предмету для всіх, без винятку, шкіл Іспанії [2, 11-10-1996]. У червні 1997 р., слідуючи поставленій меті, міністр оголосила про необхідність переглянути навчальні плани в системі середньої освіти (12–16 років). Це завдання покладалося на спеціальну комісію, яка вже у жовтні 1997 р. передала Міністерству освіти і науки свої пропозиції^{9*}. Комісія, зокрема, рекомендувала переглянути викладання історії та зосередити увагу на необхідності “розуміння, поруч із лінгвістичною й культурною різноманітністю, унітарного характеру історичного розвитку Іспанії”.

Підсумки роботи комісії викликали жваву дискусію у засобах масової інформації, а до значно гостріших політичних суперечок дійшло після оприлюднення 22 жовтня 1997 р. проекту освітньої реформи під назвою “План покращення викладання гуманітарних наук”. Проект передбачав збільшення годин на викладання історії, запровадження мінімуму обов’язкових тем, які стосувалися загальноіспанських проблем історичного розвитку, і розширення фактографічного матеріалу [2, 28-10-1997]. Проти проекту категорично виступили регіоналістські націоналістичні партії Країни басків і Каталонії, а також найбільша опозиційна сила – Іспанська соціалістична робітничая партія [2, 24-10-1997; 28-10-1997]. Незважаючи на те, що на початку грудня 1998 р. проект реформи був погоджений представниками найбільших політичних сил, – Народна партія та Іспанська соціалістична робітничая партія, – уряд відмовився від його впровадження, зважаючи на залежність від підтримки каталонських націоналістів, без яких було неможливим існування парламентської більшості [2, 03-12-1997]. Для доопрацювання реформи у 1998 р. було створено нову комісію, до

---

⁹ * Діяльність комісії, попри бажання ініціаторів її створення, загострила суперечки між різними історіографічними школами Іспанії. Так, відомий іспанський історик Хав’єр Туссель попередив, що висновки комісії можуть бути упередженими, тому що з восьми університетських професорів, які входять до її складу, шість представляють університет Вальядоліда і один – Мадридський університет комплутенсе, що є відомими центрами іспаноцентристської історіографічної школи [2, 27-10-1997; 29-10-1997].

складу якої ввійшли також представники регіональних урядів, але її діяльність не втілилася у конкретних висновках.

Таким чином, національна ідентичність сучасної Іспанії надалі залишається конфліктною. Хоча іспанцям вдалося подолати світоглядний розрив між прихильниками замкнутого, авторитарного, іспаноцентричного способу національного існування та прибічниками відкритого, демократичного життя, демократизація політичної системи оголила та посилила нову суперечність, зумовлену відцентровими тенденціями регіоналістських рухів. Відтак, проблема національної ідентичності все ще зберігає свою важливість і суспільну популярність. Однією з причин цього стало те, що саме поняття ідентичності є надто вагомим, болісним і, відповідно, актуальним для буття іспанського суспільства. Воно розпочинається з історичної свідомості, відчуття минулого, та спрямовується до майбутнього – національного інтересу, проекту національного розвитку. Внаслідок цього національна ідентичність знаходиться в епіцентрі політичних суперечок, учасники яких, неодмінно, звертають свою увагу на історичне минуле та намагаються використати історію на свою користь.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Miguel A., Barbeito R.-L. El final de un siglo de pesimismo (1898-1998). El estado de ánimo de los españoles. – Barcelona, 1998.
2. El País. Madrid. – Режим доступу: <http://www.elpais.com/>
3. Jover Zamora J. M., Gómez-Ferrer Morant G., Fusi Aizpurua J. P. España: sociedad, política y civilización (siglos XIX–XX). – Madrid, 2001.
4. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність // Умови громадянства: Зб. статей / Під ред. В. ван Стінбергена. – Київ, 2005. – С. 49–70.
5. Sanches Bella I. Génesis del estado moderno en España. – Pamplona, 1956.
6. Santos J. Anomalía, dolor y fracaso de España: Notas sobre la representación desdichada de nuestro pasado y su reciente abandono // Bulletin of the society for Spanish and Portuguese Historical Studies. – № 26. – 1988. – Págs. 6–27.
7. Nadal J. El fracaso de la revolución industrial de España, 1814–1913. – Barcelona, 1975.
8. Mariás J. España en el marco histórico-cultural de Europa // Ser

español: ideas y creencias en el mundo hispánico. – Barcelona, 2001. – Págs. 294–301.

9. Estadística histórica de España: siglos XIX–XX / A. Carreras, X. Tafunell (cords.). Vol. 3. – Bilbao, 2005.

10. Álvarez Junco J. España, el peso de estereotipo // Claves de razón práctica. – Núm. 80. – 1994. – Págs. 2–10.

11. Pereira J.C. Europeización de España/Españolización de Europa: el dilema histórico resuelto // Documentación social. – Núm. 111. – 1998. – Págs. 39–58.

12. Jiménez Blanco J.I. El fin de la agricultura tradicional // Historia agraria de España contemporánea. – Vol. 3. – Barcelona, 1986.

13. Carreras A., Nadal J., Sudria C. La economía española en el siglo XX. – Barcelona, 1987.

14. Prados de la Escosura L. De Imperio a Nación. Crecimiento y atrazo económico en España (1780–1930). – Madrid, 1988.

15. Tortella G. Los orígenes del capitalismo en España: banca, industria y ferrocarriles en el siglo XIX. – Madrid, 1972.

16. Tortella G. El desarrollo de la España contemporánea: historia económica de los siglos XIX y XX. – Madrid, 1994.

17. Comín F., Martín Aceña P. La empresa en la historia de España. – Madrid, 1996.

18. Villacorta F. Profesionales y burócratas. Estado y poder corporativo en España del siglo XX, 1890–1923. – Madrid, 1989.

19. García de Cortázar F., González Vezga J. M. Breve historia de España. – Madrid, 1994.

20. Fusi J. P., Palafox J. España 1808–1996. El desafío de la modernidad. – Madrid, 1997.

21. Velasco Arroyo J.C. Patriotismo constitucional: una forma republicana de identidad colectiva // Virtú. Revista virtual de Filosofía Jurídica y Teoría Constitucional. – № 1. – 2007. – Режим доступу: http://digital.csic.es/bitstream/10261/4016/1/RV01_JUANCARLOSVELASCO.pdf.

22. España. Reflexiones sobre el ser de España / Benito Ruano E. (ed.). – Madrid, 1997.

23. España como nación / Laín Entralgo P. (ed.) – Barcelona, 2000.

24. Álvarez Junco J. Mater dolorosa. La idea de España en el siglo XIX. – Madrid, 2001